

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МАДАНИЯТ ВА
СПОРТ ИШЛАРИ ВАЗИРЛИГИ**

**ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ САЊАТ ВА МАДАНИЯТ
ИНСТИТУТИ**

**РЕСПУБЛИКА ИХТИСОСЛАШТИРИЛГАН
МУСИҚА ВА САЊАТ АКАДЕМИК ЛИЦЕЙИ**

**ЗАМОНАВИЙЛИК
КОНТЕКСТИДА УЗЛУКСИЗ
ТАЪЛИМ УЗВИЙЛИГИ
МУАММОЛАРИ**

(илмий-услубий мақолалар тўплами)

ТОШКЕНТ – 2013

Маърузанинг бориши:

I. Ташкилий қисм.

II. Ўтган мавзу юзасидан талабалар билимини тарқатма материаллар ёрдамида аниқлаш ва баҳолаш.

III. Талабаларни дарс мавзуси, мақсади ва маърузанинг бориши билан таништириш ҳамда уларнинг эътиборини маъруза самарадорлигига қаратиш.

Технологиянинг тавсифи: мулоқот технологияси талабаларини маъруза жараёнида мустақил фикрлашга, ўз фикрларини эркин баён этишига ҳамда уларда баҳслашиш маданиятини тарбиялашга қаратилган бўлиб, одатда бундай машғулот талабаларни кичик гуруҳларга ажратган ҳолда ўтказилади.

IV. Янги мавзунини ўрганиш.

Ўқитувчи гуруҳдаги барча талабаларни кичик гуруҳларга ажратади. Шундан сўнг мавзу мақсади, вазифалари ва маърузанинг бориши ҳақида керакли кўрсатмалар беради. Шу аснода ўқитувчи талабаларга "Биомолекулалар" мавзуси ҳақида умумий тушунчалар бериб, унда тирик организмлар ёки биологик тизимлар қуйидаги даражаларда бўлади: молекула, ҳужайра, тўқима, орган, организм, популяция, биогеоценоз ва биосфера.

Ҳар бир тузилиш даражасида атроф-муҳит билан, яъни моддалар, энергия ва ахборот алмашинувлар натижасида ўзига хос муайян тизимлар келиб чиқади.

Тирик организмлар ҳужайрасининг ўртача 20—30 фоизини органик бирикмалар ташкил қилади. Улар хилма-хил катта ва кичик молекуляр массага эга бўлиб, биомолекулалар деб аталади. Жумладан, тирик тизим биологик фаол йирик молекулалар, яъни оқсиллар, нуклеин кислота ва углеводларнинг фаоллият кўрсатишида намоён бўлади. Молекула босқичида айнан тирик материя учун хос бўлган қуёш нури энергиясининг органик моддаларда боғланиши кимёвий энергияга айланиши, яъни моддалар алмашинуви, ирсий белгилар ўтказиши ҳамда тизимларнинг авлодлардаги барқарорлиги сингари жиҳатлари кузатилади.

Ўқитувчи мазкур мавзунини физик билимлар билан ўзаро боғлаб тушунтириш мақсадида талабалар физикадаги "Молекулаларнинг ўлчамлари, массаси ва Авогадро доимийси" мавзусининг фанлараро алоқадорликда тушунтириб, молекулалар турлича атом

тирикмаларидан ташкил топган бўлиб, ўлчами ва массаси кичик бўлиши учун ҳар қандай микроскопик жисмда ниҳоятда кўп молекулалардан иборат бўлади. Шунингдек, моль таърифига кўра, аниқланган модданинг бир молдаги атомлар ёки молекулалар сони бир хил бўлади. Шунинг учун Авогадро доимийси деб аталади.

Юқорида таъкидланганидек, молекулалар икки ёки ундан кўп атомлардан ташкил топган бўлади. Уни биз тирик организмнинг энг кичик бирлиги биомолекулалар билан ўзаро таққослаганимизда ҳамбарчас боғлиқлик борлигини илмий-назарий жиҳатдан таҳлил қилишимиз мумкин. Маъруза жараёнида бу каби кимёвий, биологик, экологик ва физик тушунчаларни ўзаро боғлаб, фанлараро алоқадорликда тушунтириш талабаларни эркин фикрлашга, ўз фикрларини аниқ ва қисқа далиллар асосида баён қилиш орқали уларни ишқинириш, шунингдек тарғиб қилиш, уни амалга ошириш кўникма ва малакаларини шакллантирилади.

V. Талабаларни рағбатлантириш ва баҳолаш.

VI. Дарсни якунлаш.

VII. Уйга вазифа бериш.

ШАҲС МАЪНАВИЯТИДА ЭКОЛОГИК ТАРБИЯ МУАММОСИ

Ю.Ф.Маҳмудов, РИМСАЛ; Н.Ж.Исакулова,
ЎзДСМИ; Б.Ф.Қулматов, ЎзДЖТУ

Мустақил Ўзбекистоннинг энг муҳим масаласи — таълим жараёнини ислоҳ қилиш. Таъкидлаш жоизки, таълим-тарбия соҳасида ислохотлар ўтказиш ва уларнинг асосий йўналишларини белгилаб олиш лозим. Бу борада шахс маънавиятида экологик тарбиянинг ўрни муҳим ҳисобланади. Шахс маънавиятида экологик тарбиянинг ўрни, уни сингдириш имкониятлари ва у қайси жиҳатдан ўз самарасини бериши долзарб муаммо. Таълим борасида ютуқларга эришилмаса, жамият ўзининг илгариланма ҳаракатини давом эттира олмаслиги барчага аён. Бехбудий "Илм ва ҳунарсиз халқнинг бойлиги, ери ва асбоби кундан-кун қўлидан кетганидек, ахлоқ ва обрўи ҳам қўлдан чиқар, ҳатто дини ҳам заиф бўлур" деб баён қилган.

Шахс — алоҳида индивид, моҳиятан яхлит ижтимоий-ахлоқий бирлик эканлиги барчага маълум. Унинг камолотида муайян

педагогик, тарихий шарт-шароитларда шахсда таркиб топтирилиши лозим бўлган қобилият, иқтидор, унинг моҳиятини ташкил этадиган барча жиҳатлар ривожланиши лозим. Инсоннинг оламга нисбатан фаолиятли муносабати, моддий ва маънавий муҳитда ижтимоий аҳамиятга молик ўзгаришларни амалга ошириш қобилияти, инсоннинг ижодий фаолияти, иродавий ҳолати ва мулоқотида намоён бўлиши унинг фаоллигидир.

Маънавият — инсон руҳий ва ақлий оламини ифодаловчи тушунча бўлиб, луғатларда маънавиятга қуйидагича таъриф берилган: у — (арабча — маънолар мажмуи) кишиларнинг фалсафий, ҳуқуқий, илмий, бадиий, ахлоқий, диний тасаввурлари ва тушунчалари мажмуи. Шунингдек, маънавият — кишининг ички, руҳий, ахлоқий қиёфаси тушунчаси бўлиб, маълум бир ахлоқ меъёрлари, маромлари асосида яшаш тарзи сабабли шахс маънавиятида экологик тарбия муаммосини таҳлил этиш муҳим. Кишилиқ даврининг шаклланиши билан биргаликда инсон экологик тарбияси шаклланиши юз берган.

Кишилиқ дунёсини фан нуқтаи назаридан изоҳлаш гарчи кейинроқ бошланган бўлса-да, унинг айрим оддий унсурлари жамиятнинг келиб чиқиш давридан мавжуд. Бу билимлар аввал энг содда кўринишда бўлиб, кишилар дунёси ҳақидаги энг умумий қарашлар оддий тарзда ифодаланган. Кишилар теварак-атрофидаги ўсимликлар, ҳайвонлар тўғрисида маълум билимларга эга бўлсалар-да, уларнинг жамият ҳақидаги билимлари узоқ давр давомида тўпланиб борган.

Инсон фаолиятининг табиатга таъсири ва табиатни муҳофаза қилиш зарурати кишилиқ жамияти ривожланиши давларида ўз аксини топган. Тарихдан аёнки, қадимги одамлар, асосан, териб-термачлаш, овчилик қилиш ва балиқ тутиш билан кун кечиришган. Табиатнинг инсон устидан ҳукмронлиги то олов кашф этилгунга қадар давом этган. Олов кашф этилиши билан инсоннинг табиатга бўлган шогирдлиги ниҳоясига етиб, табиат устидан сезиларли таъсири кучайган. Маълумки, инсон табиатнинг бир бўлаги бўлиб, уни табиат яратган. Лекин инсон жисман ва ақдан ривожланиши билан табиатга озор бера бошлаган. Шунингдек, техника ривожланиши ўз навбатида фойдали қазилмалардан кенг қўламда фойдаланишга олиб келди.

XX асрнинг 60-йилларига келиб, фан-техника тараққиёти ва инсоннинг табиатга салбий таъсири кучайди. Фан-техника ривож

туфайли саноат ва транспорт тараққий этди, урбанизация кучайди, қишлоқ ҳўжалиги яппи кимёлаштирилди. Хуллас, антропоген фаолит табиатга: ҳайвонот ва ўсимлик оламига, тунроқ ҳолатига, фойдали қазилмалар захирасига, ҳавога, сув ҳавзаларига, табиатдаги сувнинг айланма ҳаракатига салбий таъсир кўрсатди. Ташқи муҳитнинг шу қадар ифлосланишига қарамай табиатдаги мувозанат эҳтиёт қилинмади.

Инсон ва жамиятнинг табиатга аке таъсири кучайиб, оқибатда табиат билан жамият ўртасидаги мувозанат бузилди, экологик танглик юзага келди. Экологик тангликнинг олдини олмастик қатор экологик муаммоларни келтириб чиқарди ва умумбашарий тус олди.

XX асрнинг 80-йилларидан бошлаб, экологик муаммолар сайёра миқёсини кашф этди. Бугунги кунда экологик муаммолар давлатларда устувор аҳамиятга эга. Бу давр талаби бўлиб, у инсоннинг табиат олдидаги жавобгарлик масъулиятини ҳис этишини тақозо қилади. Фаровон келажак учун соғлом муҳит яратилиб, экологик муаммоларни бартараф этиш, ечиш ҳамда олдини олиш чоратadbирларида намоён бўлади. Ҳозирги замонда инсоният билан боғлиқ муаммоларни бевосита ечишни ўрганиш, муаммолар ҳақида билиш эмас ёки муаммолардан ҳимояланиш эмас, балки муаммоларни қандай ҳал этиш йўлларини излаб топиш керак.

Ўзбекистон Республикаси табиати ва унинг муҳофаза қилиниши инсон тақдирида нақадар муҳимлигини таъкидлаб, Президент И.А.Каримов бундай деган эди: "Экологик хавфсизлик кишилиқ жамиятининг бугуни ва эртаси учун долзарблиги, жуда зарурлиги боис энг муҳим муаммолар жумласига киради. Бу муаммолар амалий тарзда ҳал этилса, кўп жиҳатдан ҳозирги ва келгуси авлод турмушининг аҳволи, сифатини белгилаш имкониятини беради" [1, 110 б.]. Шу боис экологик хавфсизликни кучайтиришнинг асосий йўналишлари: тегишли технологияларни ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш, табиий захиралардан оқилона фойдаланиш, аҳоли яшаш учун қулай шарт-шароитларни яратиш, экологик қулфатлар жаҳон қулфати эканлигини илмий асослаган ҳолда, мазкур асарда маънавий қадриятлар ва миллий ўзликни англаш орқали маънавий-руҳий тикланиш содир бўлишини, инсоннинг ерга ва унинг бойликларига бўлган муносабатига жиддий эътибор қаратиш лозимлигини ёритиб берган. Асарда ислом динидан олдинги маданият

табиатдан оқилона, уйғун фойдаланиш анъаналарини ўрганган ҳолда аجدодларимизнинг ахлоқ-одоб қоидаларидан ҳозирги кун табиат экологияси учун фойдаланиш зарурлиги қайд этилган. Шунингдек, Ўзбекистондаги экологик муаммолар ва экологик хавф кучайишининг асосий йўналишлари асарда ёритилган.

Инсоннинг табиатта бўлган шогирдлиги ilk диний тасаввурларда, яъни қадимги одамлар табиатнинг кўпгина ҳодисалари олдида ожиз бўлганлар ва улардан қўрққанлари сабабли улар табиат ҳодисаларининг ҳақиқий сабабларини билмаганликлари учун уларни ғайритабиий кучлар вужудга келтиради, деб баён қилинган. Тотемизм билан боғлиқ тасаввурларда кишилар тотемга, яъни ўсимлик ёки ҳайвоннинг ёрдамига муҳтож бўлганлар. Тотемлар эъзозланган, уларни ўлдириш ва отиш мумкин бўлмаган. Анимизм диний тасаввурларида кишилар табиатдаги ҳар бир ҳодисанинг руҳи бор деб ҳисоблаганлар. Фетимизм диний тасаввурларида кишилар табиатдаги турли нарсалар ва ҳодисалар ғайритабиий, илоҳий деб тушунганлар ва уларга сиғинганлар [4. 26, 28, 30 б.].

Шунингдек, мазкур даврларда халқ миллий динлари пайдо бўлиб, самовий тарзда акс эттирилган худолар халқ худоларига айландилар. Ҳиндистон халқи миллий динида сув ва ҳайвонларни муқаддас билганлар, жайнизм динининг дигамбарлар йўналишида ҳеч нимани, ҳатто оддий ҳашаротни ҳам ўлдирмаслик тўғрисидаги таълимотга амал қилганлар. Шунингдек, Авестода табиат муқаддаслиги баён этилади.

Эзгулик ва яхшилик худоси Ахурамазда мавжудлиги табиатнинг барқарорлигида рўй беради. Авестода экология, яъни табиат муҳофазасига оид масалаларга алоҳида эътибор берилган. Асарда табиатни, ер, сув, дарахт, ўсимлик ва ҳайвонларни муқаддас ҳисобланган [2. 41, 45, 48, 51, 70 б.].

Маълумки, ислом динида табиат муҳофазасига катта эътибор берилган. Ислом таълимоти айрим ҳайвонларни овлашни ман этади, дарахт ва ўсимликларни парвариш қилишни қуръон сураларида тарғиб қилади. Демак, Аллоҳнинг яратувчанлигига ширк келтириб бўлмайди. У маълум ўлчовда яратади. Агар мувозанат бузилса нима бўлишини бандаси билмайди. Масалан, қуёш иссиқлиги ерга маълум миқдорда ҳамда фаслларга қараб тушади. Агар миқдор камайса ер юзи музлаши мумкин, кўпайса ер юзи куйиши мумкин. Ердаги об-ҳаво қиш ва

ёз ойларида қуёш жойлашувига боғлиқ. Агар ушбу қуёш жойлашувлари ўзгарса табиатда ўзгаришлар ҳам содир бўлади.

Инсоннинг билиш қобилияти чекланмаган, лекин ҳар бир аниқ тарихий даврдаги билиш имкониятлари чекланган. Билиш — бу моддий оламнинг инсон онгида инъикос этиш жараёни бўлганлиги инсонни қуршаб турган табиат, унинг пайдо бўлиши ва ривожланиши қонуниятларини фаҳмлаш илмий билиш амалиётида катта аҳамият касб этади. Табиат доимий ҳаракатда, тўхтовсиз ўзгариши ва ривожланиши сабабли кишилик жамияти моддий олам тадрижий тараққиётининг қонуний маҳсули. Инсон жисмонан ва ақлан ривожланиши натижасида табиатга озор бериб, экологик муаммоларни юзга келтирган. Жамият — табиатнинг таркибий қисми. Табиат, инсон ва жамият ўртасидаги ўзаро алоқадорликлар мавжуд бўлгани учун жамият тараққиётининг турли даврларида инсон билан табиий муҳит ўртасидаги муносабатлар турлича кечган. Табиатда ҳамма нарса фойдали эканлигини фаранг файласуфи Монтен шундай таърифлаганлар "Табиатда ҳеч нарса фойдасиз эмас. Ҳатто, фойдасизликнинг ўзи ҳам фойдали".

Тасаввуф фалсафасига кўра, инсон қарама-қарши икки асосда — модда ва руҳдан иборат. Шунинг учун унда шу икки асоснинг хусусиятлари жамдир. Агар моддийлик ғалаба қилса, инсонда ҳайвонийлик ва агар руҳ томони устун келса, илоҳийлик ривожланади [4. 41–42 б.]. Тасаввуф тариқатлари асосида инсоннинг ички тоқиланиши табиатни мукаммал англашига ҳамда унга нисбатан онгли муносабати шаклланишига замин бўлади. Қадимги юнон файласуфи Зенон "Табиат билан тотувликда яшамоқлик, эзгулик билан яқдил бўлмоқлик демакдир" деб таъкидлагандан маълум бўладики, табиатнинг устидан ҳукмронлик қилмаслик жоиз. Инглиз файласуфи Ф. Бэконнинг фикрларига кўра: "Табиатни фақат унинг қонунларига бўйсунтириш йўли билангина енгил мумкин. Инсон — табиатнинг хизматкори ва шарҳловчиси. Табиат устидан ҳукмронликни мўъжиза деб атаймиз. Аммо бу "мўъжиза" одатда бошимизга фақат кулфат ёғдилади".

Халқ оғзаки ижодида инсон образи табиатсиз, унинг инжиқликларисиз тасаввур этилмаган. Ўрта асрларда Марказий Осиёда яшаб, ижод қилган олимлар ҳали экология атамаси дунёга

келмаган даврда табиат ва ундаги мувозанат, ўсимлик ва ҳайвонлар дунёси, табиатни эъзозлаш ҳақида ўзларининг қимматли илмий фикрларини айтишганлар.

Инсон ўзини ўраб турган дунё билан тўла уйғунликда ўсмоғи ва яшамоғи лозим. Табиатни мағлуб қилмасдан, аксинча инсон ундан ана шу уйғунликни топмоғи, ўзини табиатнинг бир зарраси деб билмоғи керак. Табиатдаги ҳар бир ўзгариш, ҳар бир янгилик одам боласи қалбига, гурурига таъсир қилмасдан иложи йўқ. Немис олими А.Дистервег швейцариялик таърифатпарвар И.Г.Песталоцци сингари, тарбиянинг энг муҳим принципи унинг табиатга уйғун бўлишидир, деб ҳисоблади. Дистервег табиатга уйғун бўлиш принципини қўшимча равишда тарбия маданий уйғун характерда бўлиши ҳам керак деб талаб қилди.

Шахс маънавиятида табиат муҳофазаси ва экологик тарбия юзасидан таҳлил этилган илмий меросни ўрганиб қуйидаги натижаларга келиш мумкин:

- тарихан шаклланган диний тасаввурларда табиат муҳофазаси, яъни ўсимлик ва ҳайвонлар эъзозланган, табиатдаги ҳолисаларнинг руҳи борлигига ишонч билдирилган, табиат илоҳийлаштирилган, сув, тупроқ, ҳаво ва ҳайвонлар муқаддаслаштирилган, ҳанаротга зарар етказилмаган, ер, осмон улуғлаштирилган;

- "Авесто"да боғ яратишни, мол боқишни, деҳқончилик қилиб, уй қуришни ва покиза ҳаёт кечириш тарғиб қилинган. Шунингдек, чашмазорлар, дарё сувлари ва сув ҳайвонлари олқишланган, гиёҳлар эъзозланган. Дарахтлар экиш, қуруқ ерларга сув чиқариш, сувли ерларни шудгор қилишга ундалган, муҳит тозаллиги эътиборга олинган, гўристонларни шаҳар ва қишлоқлардан йироқда ташкил этиш хусусида фикрлар баён этилган;

- ислом динида асалари, чивин, ўргимчак, чумоли каби майда жониворларнинг ибратли томонлари кўрсатиб берилган, ов қилиш ман қилинган, меваларни исроф қилмаслик, Аллоҳнинг яратувчанлиги эътиборга олинган;

- тасаввуф фалсафасида инсонда ҳайвонийлик ва илоҳийлик ривожланиши, имон ва эътиқод шаклланиши, табиатга, жонзотлару ўсимликларга меҳр-шафқат кўрсатиш баён этилган. Шунингдек, тупроқ, сув, шамол, оловнинг ҳар биридан тўрт хусусият, тўрт ҳолат, тўрт майл ва тўрт сифат юзага келтирилгани баён қилинган;

- халқ оғзаки ижоди намуналарида инсон ва табиат муносабатлари ҳайвон ва ўсимликларнинг жонлантирилиши, жонсиз табиат тилга киритилиши орқали таърифланган;

- Шарқ мутафаккирлари асарларида тирик табиатнинг ўлик табиатдан фарқи, табиатда симметрия қондаси мавжудлиги, хасталикка ташқи омиллар: об-ҳаво, йил фасли, ичимлик сувлари, озиқ-овқат маҳсулотлари сабаб бўлиши, боғ-роғлар яратиш, итларга тамхўрлик қилиш, экин ва дарахт экиш фазилати ҳамда ҳайвонларга озор бермаслик эътироф этилган;

- Ғарб мутафаккирлари асарларида тарбиянинг табиатга мос бўлиши, табиат қонунларига асосланиб, таълим-тарбия қонунлари яратилганлиги, тарбия табиат билан мутаносиб ҳолда табиий бўлиш, болаларнинг табиатга мувофиқ равишда тарбия бериш лозимлиги таъкидланган.

Шунингдек, шахснинг маънавий камолатида экологик тарбиянинг ижтимоий ва табиий муҳитга боғлиқлиги, тарбиянинг бир қисми эканлиги, табиат олдига ижобий ва салбий қоидаларга амал қилиш лозимлиги, тарбияланувчининг тарбиявий таъсирдан экологик тарбиялашда фойдаланилганлиги тарбия қонуниятлари асосида ўрганилган.

Демак, шахс маънавиятида қўйиладиган муаммолар — экологик тарбияни тарихий асослашдан иборат бўлиб, унинг ечимини топиш учун "экологик тарбия" сўзининг пайдо бўлмасидан илгари "табиатни муҳофаза қилиш" тушунчасини тарихий ўрганиб, таҳлил этиш. Юқорида қайд этилган муаммоларни ҳал этишда қуйидаги хулосалар қилинди:

- турли даврларда табиатни муҳофаза қилиш амалга оширилганлиги изоҳланди;

- инсоннинг табиатга бўлган шогирдлиги илк диний тасаввурларда ўз аксини топганлиги ўрганилди;

- Авесто ва ислом динида табиат муҳофазасига катта эътибор берилганлиги таҳлил этилди;

- тасаввуф фалсафаси ўрганилди;

- Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари асарларида ҳали экология атамаси дунёга келмаган даврда табиат ва ундаги мувозанат, ўсимлик ва ҳайвонлар дунёси, табиатни эъзозлаш ҳақида фикрлари ўрганилди.